

D-8 Ekonomilerinde Yapısal Değişme

Structural Changes In Developing-8 Economies

Adem DOĞAN *

ÖZ

Bu çalışmada D-8 ekonomilerinin nasıl bir yapısal değişim süreci geçirdiklerinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda ilgili ekonomilerin geçen birkaç on yılda toplam üretim, istihdam ve ihracatlarının sektörel bileşimlerdeki değişimlere odaklanılmıştır. Toplam üretimdeki sektörel değişimler şöyle gerçekleşmiştir. Tarım sektörünün GSYİH'daki payı İran ve Nijerya hariç, diğer D-8 ülkelerinde sürekli azalan bir seyir izlemiştir. Tarımın GSYH'daki payının en fazla azaldığı ülke Türkiye'dir. Sanayinin GSYİH'daki payı Türkiye ve Bangladeş'te artmaya devam etmekte diğer D-8 ülkelerinde ise dalgalı bir seyir izlemektedir. Türkiye, Bangladeş ve Pakistan'da GSYİH'daki hizmetlerin payı sürekli artarken diğer ülkelerde dalgalı bir seyir söz konusudur. 1980 yılına göre 2018 yılında D-8 ülkelerinde tüketim malları üretiminin toplam imalattaki payı azalmış yatırım malları üretiminin toplam imalattaki payı ise artmıştır. Ancak tüm D-8 ülkelerinde imalatın yarısından fazlası düşük teknolojiyle üretilen ürünlerden oluşmaktadır. Toplam istihdamdaki sektörel değişimler ise, şu şekilde gerçekleşmiştir. 1991 yılına göre 2018 yılında tüm D-8 ülkelerinde istihdamda tarımın payı ciddi düzeylerde azalmış ancak tarımdan boşalan işgücü sanayiden daha çok hizmetlere akmıştır. İhracattaki değişimlere bakıldığında ise, 1990 yılına göre 2018 yılında Pakistan dışındaki D-8 ülkelerinin ihracatında imalat ürünlerinin payının önemli oranla arttığı ancak imalat ürünleri ihracatının ağırlığının hala düşük teknolojiyle üretilmiş ürünlerden oluşmaya devam ettiği görülmektedir.

ANAHTAR KELİMELER

Kalkınma, Yapısal Değişme, D-8 Ülkeleri

ABSTRACT

In this study, is aimed to reveal what kind of structural change the Developing-8 economies have undergone. In this direction, the focus has been on the changes in the sectoral composition of the total production, employment and exports of the relevant economies over the past few decades. The sectoral changes in total production were as follows. The share of the agricultural sector in GDP has been declining steadily in other Developing-8 countries, excluding Iran and Nigeria. The country where the share of agriculture in GDP decreased the most is Turkey. The share of industry in GDP in continues to increase in Turkey and Bangladesh and fluctuates in other Developing-8 countries. While the share of services in GDP is constantly increasing in Turkey, Bangladesh and Pakistan, there is a fluctuating course in other countries. Compared to 1980, the share of consumer goods production in total manufacturing decreased in Developing-8 countries in 2018, while the share of investment goods production in total manufacturing increased. However, in all Developing-8 countries more than half of the manufacturing consist of low-technology products. The sectoral changes in total employment were as follows. Compared to 1991, the share of agriculture in employment decreased significantly in all Developing-8 countries in 2018, but the labor force that was vacated from agriculture flowed more from industry to services. Looking at the changes in exports, compared to 1990, it is seen that the share of manufactured products in the exports of Developing-8 countries excluding Pakistan increased significantly in 2018, but the weight of exports of manufactured products still consist of products produced with low technology.

KEYWORDS

Development, Structural Change, Developing-8 Countries

Makale Geliş Tarihi / Submission Date	Makale Kabul Tarihi / Date of Acceptance
14.09.2021	15.11.2021
Atf	Doğan, A. (2021). D-8 Ekonomilerinde Yapısal Değişme. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi, 24 (2), 610-621.

GİRİŞ

Yapısal değişme kalkınma yazınının kurucu kavramlarından biridir. Yapısal değişme veya yapısal dönüşme içermeyen bir kalkınma sürecinden söz edilemez. Kalkınmanın en yaygın kabul gören tanımı “yapısal değişme sürecini de içeren uzun vadeli büyüme” biçimindedir. Dolayısıyla ekonomide yapısal değişimin veya ekonomide yapısal dönüşümün neleri içerdiği, bu değişime yol açan temel etkenlerin neler olduğu ve yapısal değişimin verimlilik artışına katkılarına dair çalışmalar kalkınma yazınının bebeklik çağından günümüze süregelmektedir.

Kalkınma yazınında yapısal değişme en yaygın anlamıyla üretimin, istihdamın ve dış ticaretin sektörel bileşimindeki değişmeyi ifade etmektedir. Ülkelerin kalkınma süreci ilerleyip gelir düzeyleri yükseldikçe üretimde, istihdamda ve dış ticarete tarım, hammadde gibi birincil sektörlerin payı azalmakta sanayi ve hizmet gibi ikincil sektörlerin payı artmaktadır. Bu olgu kalkınma sürecinin genel bir niteliği olarak tebarüz etmektedir.

Muhakkak ki yapısal değişme süreci uzun vadeli bir süreçtir. O nedenle yapısal değişme incelemelerinde veriler elverdiğince uzun bir zaman diliminin dikkate alınması gerekir. Bu çalışmada ilgili ekonomilerin bazen çeyrek yüzyıllık bazen de yarım yüzyıllık verilerinin incelenmesi sonucunda gerekli değerlendirmeler yapılmıştır.

Yapısal değişme incelemeleri tek ülke için yapılabildiği gibi ülkeler grubu içinde yapılabilmektedir. Bu çalışmada Gelişen Sekiz Ülke Teşkilatı (D-8) üyesi sekiz ülkenin (Bangladeş, Mısır, Endonezya, İran, Malezya, Nijerya, Pakistan, Türkiye) yapısal değişme süreçleri karşılaştırmalı bir yaklaşımla incelenmektedir. Çalışmada iktisadi konuların incelenmesinde yaygın olarak kullanılan mukayeseli statik metodu kullanılmıştır. İlgili ülkelerin belli bir zaman dilimindeki üretim, istihdam, dış ticaret kompozisyonların resmi çekilmeye çalışılmış, daha sonra bu resmin daha yakın bir zaman dilimindeki benzer resimle mukayesesi yapılmıştır. Başlangıç olarak alınan yıldan günümüze ekonomilerin yapısında nasıl bir değişimin yaşandığı yarı dinamik denilebilecek bir tahlille izah edilmeye çalışılmaktadır.

Çalışma girişi müteakiben iki ana kısımdan oluşmaktadır. İlk kısımda yapısal değişme kavramının kavramsal çerçevesi konuyla ilgili teorik yazına atıflar çerçevesinde belirginleştirilmeye çalışılmaktadır. İkinci kısımda ise D-8 ülkelerinin yaşadığı yapısal değişim süreci somut veriler ışığında tahlil edilmektedir. Sayısal verilerin elde edilmesinde Dünya Bankası ve D-8 teşkilatı veri tabanlarından yararlanılmıştır.

1.YAPISAL DEĞİŞİMİN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

Yapısal değişme kalkınma iktisadının yükseliş yıllarının önemli gündem maddelerinden biriydi. Yapısal değişme olmadan kalkınmanın gerçekleşmeyeceği kabul edilmekteydi. Bu kabulün günümüzde de devam ettiğini söylemek mümkün gözükmemektedir. Nitekim özgün ve velut bir kalkınma iktisatçısı olan Ha-Joon Chang yapısal bir değişme olmadan anlamlı bir kalkınmadan söz edilemeyeceğine dikkat çekmektedir. Ona göre, yapısal değişme içermeyen kalkınma, Danimarka prensinin olmadığı Hamlet oyununa benzer (Şenses, 2017: 129).

Hem kalkınma iktisadının hem de modern büyüme yaklaşımlarının ekonomilerdeki yapısal değişmelerle ilgilenmesinin açık bir nedeni vardır. O neden şudur ki, yapısal değişme olmaksızın ne modern büyüme süreçleri açıklanabilir ne de kapsayıcı bir kalkınma teorisi geliştirilebilir (Marjanoviç, 2015: 65). Yapısal değişme ile ekonomik büyüme ve kalkınma arasında güçlü bir bağ bulunmaktadır. Ekonomik kalkınma kaynakları düşük verimliliğe sahip sektörlerden yüksek verimliliğe sahip sektörlerle kaydırmayı içerdiğinden kalkınma aynı zamanda bir yapısal değişim/dönüşme sürecidir. Yapısal değişme aynı zamanda emeğin kırdan kente göçü, demografik ve kurumsal değişimler gibi diğer sosyal ve politik değişmelerle yakın ilişkilidir. Yapısal değişme aynı zamanda, teknolojiye, kurumlarda, insan kaynağındaki iyileştirmeleri içerir ki bütün bunlar ekonomik faaliyetlerin verimlilik düzeylerinde artışa yol açmaktadır. Geçen birkaç on yıldır, birçok ülkenin sürdürülebilir ekonomik büyümeyi ve kalkınmayı ekonomilerinin yapısal dönüşümü sağlayarak gerçekleştirdikleri müşahade edilmiştir (Zulkhibri vd., 2015: 98).

Kalkınma yazınında ‘yapısal değişme’ terimi genellikle gayri safi yurt içi hasılanın (GSYİH) sektörel bileşimindeki değişmeyi ifade etmek için kullanılmaktadır. Terimi bu anlamda ilk kullananlardan biri Simon Kuznets’dir. Bu şartıca değildir, çünkü Kuznets milli gelir kavramının ve ölçümünün öncülerinden biridir. Milli gelir ölçümlerini yapmaya çalışırken doğal olarak sektörlerin GSYİH içindeki paylarını ve bu paylardaki değişimleri not etme gereğini duymuştur (Islam ve Iversen, 2018, s. 4). Kuznets yapısal değişmeyi ekonomik büyümenin ayrılmaz bir bileşeni olarak görmesine rağmen, yapısal değişme sürecini büyümenin bir kaynağı olarak formüle etmemiştir (Islam ve Iversen, 2018: 6).

Yapısal değişme terimi sıklıkla kalkınma sürecine eşlik eden üretim, istihdam, talep ve ticaret yapılarındaki dönüşümü ifade etmektedir. Zamanla yapısal değişimin anlamının genişlediği gözlenmektedir. İlgili yazını

müteakiben ekonomik yapıdaki değişimin en ayırt edici vasıfları olarak şunlar öne çıkmaktadır (Marjanoviç, 2015: 65) sermaye birikiminde bariz bir artışın meydana gelmesi, ekonomik faaliyetlerin sektörel bileşiminin değişmesi, ekonomik faaliyetlerin lokasyonunda kaymaların yaşanması ve ekonomik değişmelerle birlikte gelen demografi ve gelir dağılımı değişimleri gibi sosyal değişmelerin cereyan etmesi.

Yapısal değişme zamanla belirli bir kalkınma anlayışını temsil etmeye başlamıştır. Bu anlayışa göre hemen tüm gelişmekte olan ülkeler kalkınma sürecinde belli bir yapısal değişme yolunu izleyeceklerdir (Islam ve Iversen, 2018: 4). Kalkınma sürecinin başlarında ekonominin yapısına hammadde ve tarım ürünleri gibi birincil ürünler hâkim olacaktır. Kalkınmanın ilerleyen aşamalarında ise, özelde imalat genelde sınavi üretim egemen sektör haline gelecektir. Nihayetinde hizmet sektörü GSYİH’da en büyük paya sahip sektör konumuna yükselecektir. Tüm bu süreç boyunca kişi başına gelir düzeyiyle ölçülen verimlilik düzeyi artacaktır.

1.1. Yapısal Değişim Kalkınma İlişkisine Dair Teorik Vurgular

Kalkınma yazınında ekonomik yapıdaki temel değişmeler olarak literatürün öncüleri tarafından birikim oranındaki artışlara (Rostow, Lewis), ekonomik faaliyetlerin sektörel bileşimindeki kaymalara (Fisher, Clark), faktör tahsisindeki değişmelere (Kuznets, Chenery), ve ekonomik faaliyetlerin lokalizasyonundaki değişmelere dair vurgular yapıldı ve kalkınmanın eşlik ettiği yapısal değişme süreci “yapısal dönüşüm” olarak nitelendirildi (Syrquin, 1988: 206).

W.W. Rostow, kendi kendini besleyen bir kalkınma sürecinin başlaması için en temel ön koşulun üretken yatırımların milli gelir içinde %5 veya daha altında olan payının %10 veya daha üstüne çıkarılması olduğuna dikkat çekmektedir. Ancak bu durumda nüfus artış hızını aşan gelir artışı sağlanabilecektir (Rostow, 1980: 66). Ona göre, üretken iktisadi yatırımların hacmi kritik seviyeye ulaştığında ekonomide verimlilik artışı yoluyla yapı değişimine yol açan kütleli değişimler meydana gelmektedir (Rostow, 1980: 68).

A. Lewis, emeğin geleneksel sektörden (tarımdan) modern sektöre (sanayiye) aktarıldığında toplam üretimin artacağına dikkat çekmektedir. Çünkü tarımda düşük verimliliğe sahip olan emek sanayiye çekildiğinde verimliliğinde artış meydana geliyordu. Tarım sektöründeki fazla emeğin sanayiye aktarımı yoluyla gerçekleştirilecek yapısal değişim az gelişmiş ülkeler için iktisadi kalkınmayı başarmanın ana kanallarından biridir (Islam ve Iversen, 2018: 6). Sanayi sektöründe istihdamın artışıyla birlikte sermaye birikimi meydana gelmektedir. Sermaye birikimi arttıkça ise sermaye faktörünün milli gelirdeki payı artmaktadır. Sanayi sektörü büyüdükçe kârlar artmakta artan kârlar ise yeniden yatırıma dönüştürülmektedir (Lewis, 1954: 29).

D. Rodrik, A. Lewis’ten itibaren ikili ekonomi modellerinin de vurgulamış olduğu üzere kalkınma iktisatçılarınca, kalkınmakta olan tipik bir ekonomide büyümenin emeğin verimliliği düşük faaliyetlerden verimliliği yüksek faaliyetlere kayması yoluyla gerçekleştiğinin kabul edildiğine dikkat çekmektedir (Rodrik, 2010: 1). Gelişmekte olan toplumların en temel gerçeklerinden birisi ekonominin geleneksel ve modern kesimleri arasındaki emek verimliliğindeki büyük açıktır. Dolayısıyla emeğin düşük verimlilikteki faaliyetlerden yüksek verimlilikteki faaliyetlere kaydırılması kalkınmanın anahtarlarından biri olmaya devam etmektedir (McMillan vd, 2014: 27). Rodrik’e göre, iktisadi başarının temel belirleyenlerinden biri, ortamın hızlı yapısal değişimi ne ölçüde teşvik ettiğidir. Yapısal değişim sadece iktisadi büyümenin temposunu değil, aynı zamanda gelir dağılımındaki değişimi de belirlemektedir (Rodrik, 2010: 1).

A.G.B. Fisher ve C. Clark’a göre, hemen her ülke kalkınma sürecine tarım sektörüne ait ürünleri üretmekle başlamaktadır. Zamanla toplumun temel ihtiyaçları karşılanmakta ve kaynaklar imalat ürünleri üretimine kaydırılmaktadır. Daha sonra ise, toplumun gelir düzeyinin yükselmesi ve imalat ürünleri piyasasının doyuma ulaşmasıyla birlikte kaynaklar yüksek gelir esnekliğine sahip ürünleri kapsayan hizmet sektörüne yönelmektedir (Thirlwall, 2003: 109). Buradan hareketle kaynakların yoğun olarak tarım ve hammadde üretimine tahsis edildiği ülkeler az gelişmiş, sınavi ürünlerin üretimine tahsis edildiği ülkeler gelişen/gelişmekte olan, hizmet ürünleri üretimine tahsis edildiği ülkeler ise gelişmiş/olgun ülkeler olarak nitelenmektedir. Bu tür bir sınıflandırmaya gidilmesinin önemli bir nedeni, bu ayrımın kalkınmanın kaynağı olarak nitelenebilecek yapısal değişmeyi içermesidir (Tüylüoğlu ve Çeştepe, 2008: 46).

Üç sektör tezi olarak isimlendirilen Fisher ve Clark yaklaşımına göre bir ekonomideki toplam üretim, birincil, ikincil ve üçüncül sektör biçiminde üç ana sektöre ayrılmaktadır. Bu ayrımda birincil sektör tarıma; ikincil sektör sanayiye; üçüncül sektör ise hizmetlere karşılık gelmektedir. Clark’ın tasnifinde birincil sektör tarım ürünlerini, ikincil sektör imalat ürünlerini, üçüncül sektör ise inşaat, ulaştırma, ticaret ve mali işlemleri kapsarken madencilik bazen birincil bazen de ikincil sektöre dâhil edilmektedir (Kaynak, 2007: 150).

Clark’ın tasnifinde sektörlerin üçe ayrılması basit bir sınıflandırmadan ziyade iktisadi ilerlemenin seyahatnamesine dönüştürülmektedir. Vermek istediği mesaj iktisadi ilerlemenin geçmişte fiziki ve beşeri kaynakların önce birincil mesleklerden ikincilere, sonra ikincilerden üçüncülere aktarmak suretiyle elde

edildiği ve gelecekte de bu şekilde elde edileceğidir. (Üşür,1999: 264). Fisher ve Clark'ın yaklaşımlarında kişi başına gelir ile nüfusun sanayiye kaydırılması arasında yakın bir ilişki söz konusudur. Dolayısıyla, iktisadi ilerlemenin ölçüsü parasal terimlerle ifade edilen kişi başına ortalama gerçek gelir olmaktadır. Böyle bir ölçü elde edince ülkeleri hem zaman içinde hem de belli bir dönemde sanayileşme derecelerine göre sınıflandırmak mümkün olmaktadır. Bu "norm"a göre de tüm ülkeler aynı aşamalardan geçeceklerdir (Üşür,1999: 265).

S. Kuznets ve H.B. Chenery daha olgun istatistikî teknikler kullanarak Fisher ve Clark'ın yaklaşımlarını geliştirmişlerdir. Kuznets'e göre, modern ekonomik büyüme için sadece ekonomik yapıda değil, sosyal kurumlarda da belirli yapısal değişmelerin gerçekleştirilmesi zorunludur (Marjanoviç, 2015: 66). Kuznets ekonominin üretim yapısında meydana gelen değişmeleri şöyle özetlemektedir (Kuznets, 1998: 21). Birinci olarak kişi başına gelirin önemli ölçüde arttığı ülkelerde tarımla meşgul olan işgünün oranı azalmakta tarım dışı endüstrilerde meşgul olanların oranı artmaktadır. Bu tür geçişler oldukça belirgindir. İkinci olarak kişi başına gelir ile işgücünün tarım sektöründeki payı arasında yakın bir negatif ilişki bulunmaktadır. İlkini payı ne kadar yüksekse ikincisinin ki o kadar düşük olmaktadır. Üçüncü olarak az gelişmiş ülkelerde kişi başına gelirden yaşanan ılımlı artış ile emeğin tarım sektöründeki payının ılımlı düşüşü arasında bir ilişki bulunmaktadır. Dördüncü olarak tarımda işçi başına düşen ürün genel olarak tüm tarım dışı endüstrilerinkinden daha düşüktür ve tarım sektörünün büyüme hızı madencilik, imalat, ulaşım ve iletişim hizmetleri gibi birçok tarım dışı endüstrilerinin ki kadar yüksek değildir. Bu da tarımın milli gelirdeki payının istihdamdaki payından daha düşük olmasına yol açmaktadır.

H. B. Chenery, sanayileşme derinleştikçe ekonomik yapıda üç temel değişimin ortaya çıkacağını belirtmektedir. İlk olarak, sanayinin özellikle de imalat sanayinin görece ağırlığı artar, ikinci olarak, sanayi ürünlerinin bileşiminde farklılaşmalar meydana gelir, üçüncü olarak ise, teknoloji gelişir. Ona göre ekonomilerin tarihsel eğilimi, kişi başına gelir artışına bağlı olarak toplam üretimde tarım kesiminin payının azalması sanayi kesiminin payının artmasıdır (Üşür, 1999: 266-267). Buna yol açan ana nedenlerden biri, kişi başına düşen gelirin tarımsal üretim esneklik katsayısının endüstriyel üretim ve hizmet üretimi esneklik katsayılarından küçük olmasıdır. Chenery 51 ülkeye ilişkin verilerden hareketle kişi başına düşen tarımsal üretim, endüstriyel üretim ve hizmet üretimi esneklik katsayılarını sırasıyla 0,47, 1,36 ve 1,02 olarak hesaplamıştır. Bu verilere göre kişi başına gelirden %10'luk artış tarımsal üretimde ancak %5'lik bir artışa yol açarken, endüstri ve hizmet üretiminde %10'nun üzerinde bir artışa yol açmaktadır (Dinler, 2000: 78-79).

Kalkınma sürecinde sanayi sektörünün kendi içinde de sektörel kaymalar yaşanmaktadır. Sınai üretimin bileşiminde tüketim malları üretiminden sermaye malları üretimine doğru bir kaymanın meydana geldiği gözlenmektedir. Bu doğrultuda tüketim malları üretiminin sermaye malları üretimine oranı sürekli azalmaktadır. Nitekim bu konuda en önde gelen çalışmalardan birini gerçekleştiren Hoffman, endüstriyel büyüme süreci ilerledikçe tüketim malları katma değerinin sermaye malları katma değerine oranının azaldığını ortaya koymaktadır (Lago, 1969: 41). Hoffman çıktısının en az %75'i tüketim için satılan sınai üretimi tüketim malları sanayi, çıktısının en az %75'i sermaye malı teşkili için satılan sınai üretimi ise sermaye malları sanayi olarak nitelemektedir. Bu kritere göre gıda, meşrubat, tütün, tekstil, konfeksiyon, mobilya ve deri ürünleri, tüketim malları sanayilerini, kimya, makine, ulaşım araçları ve metal işleme ürünleri ise sermaye malları sanayilerini oluşturmaktadır (Lago, 1969: 41).

Hoffman, sanayileşme sürecinde daima ilk büyüyen kesimin tüketim malları sanayi olduğunu, sermaye malları sanayinin ise tüketim malları sanayinden sonra ancak daha hızlı bir büyüme seyri izlediğini, bu tür bir gelişim çizgisinin tüm sanayileşme süreçlerinde görülebileceğini iddia etmektedir. Sonuçta tüketim malları sanayilerinin sermaye malları sanayilerine göre net hâsıla (katma değer) oranı sürekli azalmaktadır (Kaynak, 2007: 177, Üşür, 1999: 268). Tüketim malları üretiminin yatırım malları üretimine oranının azalmasının çeşitli aşamalardan geçen tedrici bir süreç olduğuna dikkat çekilmektedir. Buna göre, tüketim malları hâsılasının sermaye malları hâsılasına oranı, sanayileşmenin ilk aşamasında, 5 (+-1)/1'iken, ikinci aşamada 2,5 (+-1)/1, üçüncü aşamada ise 1(+0,5)/1'e gerilemektedir. Son aşamada ise artık tüketim malları hâsılası sermaye malları hâsılasının altına düşmektedir (Hoselitz, 1961: 538). Tüm bu süreçte sermaye malları üretimi çok küçük bir miktardan başlamakta fakat zamanla tüketim malları üretimini aşmaktadır.

Hoffman'a göre her bir aşamanın başat endüstrileri vardır. Bu endüstriler ülkelerin özgün koşullarına göre değişebilmekte olsa da, genellikle gıda ve tekstil sanayileşmenin ilk iki döneminde başat endüstri konumunu sürdürürken, demir-çelik ve mühendislik endüstrileri üçüncü aşamada ağırlık kazanmaktadır. Gıda ve tekstilin üçüncü aşamada da nispi ağırlıklarını koruyabildikleri görülmektedir (Tezel, 199, s. 60). Gıda endüstrisinin birinci ve ikinci aşamada başat endüstri haline gelmesinin temel sebebinin hammaddeye yakınlık, mühendislik ürünlerinin üçüncü aşamada başat hale gelmesinin temel sebebinin pazara yakınlık, tekstilin ilk iki aşamada başat hale gelmesinin temel sebebinin ise, nitelikli emek kullanımı ve pazara yakınlık olduğuna işaret edilmektedir (Hoselitz, 1961: 538).

Tüketim ve sermaye malları üretimini dikkate alarak ülkenin kalkınma sürecindeki yerini saptamak da mümkündür. Tüketim malları üretiminin sermaye malları üretimine oranı ne kadar büyükse ülkenin kalkınmanın o kadar başlangıç evrelerinde; ne kadar küçükse kalkınmanın ileri-son evrelerinde bulunduğu söylenebilir.

Yapısal değişmeye ilişkin teorik vurguları toparlarsak kalkınma sürecinde yaşanan yapısal değişimin birbirini tamamlayan üç boyutunun olduğundan söz edilebilir. İlk olarak milli gelir içerisinde tarımın payı azalırken sanayinin ve hizmetlerin payı artmaktadır. İkinci olarak, toplam istihdamda da benzer bir kayma yaşanmaktadır. Üçüncü olarak sınıai imalatta da bir farklılaşma yaşanmakta toplam imalat içinde tüketim malı üreten sektörlerin payı azalırken sermaye malı üreten sektörlerin payı gittikçe artmaktadır. Ayrıca sınıai imalat düşük teknoloji ürünlerden orta ve yüksek teknoloji ürünler kaymaktadır. Bütün bu değişimlerin dış ticarete yansımalarının ise, zamanla ihracatta ağırlığın tarım ve hammadde gibi birincil ürünlerden imalat ürünlerine kayması biçiminde gerçekleştiği söylenebilir.

1.2. Yapısal Değişimin Somut Görünümü

Bu başlık altında yapısal değişimin boyutları istatistiki göstergeler ışığında somutlaştırılmaya çalışılmaktadır. Toplam üretimde tarımın payının azalmasına karşılık tarım dışı sektörlerin özellikle hizmetlerin payının artması olgusu seçilmiş ülkeler örneğinde tablo 1’de açıkça görülmektedir. Tablonun üçüncü ve son sütunlarından izlenebileceği üzere, tarım sektörünün toplam üretimdeki payının düzenli sayılabilecek biçimde azaldığı, hizmet sektörünün toplam üretimdeki payının ise düzenli sayılabilecek biçimde arttığı gözlenmektedir. Sanayi sektörünün toplam üretimdeki payının tarım ve hizmetlere göre daha dalgalı bir seyir izlediği söylenebilir.

Tablo 1: Seçilmiş Ülkelerde Gayri Safi Yurt İçi Hasılının Yüzdesi Olarak Sektörel Katma Değerler

Ülkeler	Yıllar	Tarım	Sanayi	Hizmetler
Fransa	1960	10.5	30.2	46.8
	1980	3.6	27.7	57.8
	2000	2.1	21.2	64.3
	2018	1.7	17.1	70.2
Hollanda	1969	5.6	33.8	52.5
	1980	3.4	29.6	59.2
	2000	2.2	21.7	65.7
	2018	1.7	17.8	70.0
Güney Kore	1960	36.6	17.3	39.0
	1980	14.3	32.0	42.8
	2000	3.9	34.7	51.6
	2018	1.7	34.0	55.7
Çin	1960	23.2	44.3	32.4
	1980	29.6	48.0	22.3
	2000	14.2	45.5	39.7
	2018	7.0	39.7	53.3

Kaynak: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> (05.07.2021).

Kalkınma sürecinde üretim sektörel bileşiminin değişimine paralel biçimde istihdamın sektörel bileşimi de değişmektedir. İstihdamın sektörel bileşiminin değişimi, üretimin sektörel bileşiminin değişimine kıyasla daha belirgin biçimde ortaya çıkmaktadır (İlkin, 1988: 126). Kalkınma süreci ilerledikçe bir yandan tarım sektöründe istihdam edilenlerin oranı, sanayi sektörü lehine gerilerken, öte yandan sanayi sektöründe istihdam edilenlerin oranı, hizmet sektörü lehine gerilemektedir. Nitekim gelişmiş ülkelerin hemen hepsinde tarımda istihdam edilen işgücü oranı yüzyılın başından bu yana düşmektedir. Sanayide istihdam edilen işgücü oranı ise, 1960’lı yıllara kadar düzenli olarak yükselmiş, bu tarihten sonra gerilemeye başlamıştır. Bu değişime paralel biçimde hizmet sektöründeki istihdamın artması ise hemen hemen otomatik olarak gerçekleşmiştir (Yeldan, 2010: 15).

Tablo 2’de seçilmiş ülkelerde istihdamın sektörel bileşiminin seyri verilmektedir. Tablodan da izlenebileceği üzere, ABD, İngiltere gibi gelişmiş ülkelerde toplam istihdamda tarım sektörünün payının %2’lerin, sanayi sektörünün payının %20’lerin altına gerilediği, hizmet sektörünün payının ise, %80’ler düzeyine yükseldiği görülmektedir. Kalkınma sürecine daha geç başlayan Çin’de toplam çalışanların dörtte birinin hala tarım sektöründe istihdam edildiği görülmesine rağmen tarım sektöründe istihdamın azalan bir seyir izlediği açıkça gözlenmektedir. Diğer gelişmiş ülkelerin aksine Çin’de toplam istihdamda sanayi sektörünün payının henüz azalma seyrine girmediği hala artma eğiliminde olduğu müşahade edilmektedir.

Tablo 2: Seçilmiş Ülkelerde Başlıca Ekonomik Sektörlerin Toplam İstihdamdaki Payları (1950-2019).

	ABD	İngiltere	Fransa	Almanya	Hollanda	Japonya	Çin
Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık							
1950	12.9	5.1	28.3	22.2	13.9	48.3	77.0
1992	2.8	2.2	5.1	3.1	3.9	6.4	58.6
2000	1.6	1.5	4.1	2.6	3.3	5.1	50.0
2019	1.4	1.0	2.5	1.2	2.1	3.4	25.3
Madencilik, İmalat, İnşaat ve İlişkili Dallar							
1950	33.6	44.9	34.9	43.0	40.2	22.6	7.0
1992	23.3	26.2	28.1	37.8	24.3	34.6	22.0
2000	24.4	25.2	26.3	33.5	21.6	31.4	22.5
2019	19.9	18.1	20.4	27.2	16.1	24.2	27.4
Hizmetler							
1950	53.5	50.0	36.8	34.8	45.9	29.1	16.0
1992	74.0	71.6	66.8	59.1	71.8	59.0	20.0
2000	73.9	73.3	69.6	63.8	75.1	63.5	27.5
2019	78.7	80.8	77.0	71.6	81.8	72.4	47.3

Kaynak: 1950-1992 yılları için, Maddison, (1995: 39). 2000 ve 2019 yılları için, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> (07.07.2021).

Kalkınma sürecinde zaman içinde gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin sanayi yapısında önemli değişimler meydana gelmektedir. Gelişmiş ülkelerde sanayi üretim kaynak temelli ve düşük teknoloji alanlardan yüksek teknoloji sektörlere doğru belirgin bir yapısal değişim geçirmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde ise sanayi üretiminde ağırlığın hala düşük teknoloji geleneksel sektörlerde olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir (Tablo: 3).

Tablo 3: Seçilmiş Ülkelerde İmalat Sanayi Katma Değerinde Orta ve Yüksek Teknolojili Endüstrilerin Payı (%)

Ülkeler /Yıllar	1990	2000	2010	2018
Fransa	52.5	46.5	48.0	49.5
Almanya	51.7	54.5	59.6	61.7
Güney Kore	45.2	58.9	61.2	63.8
Çin	31.8	42.9	41.4	41.5
Hindistan	40.0	41.3	39.2	41.5
Güney Afrika Cumhuriyeti	27.8	24.2	25.2	24.2

Kaynak: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> (26.07.2021)

2. D-8 ÜLKELERİNDE YAPISAL DEĞİŞME SÜRECİ

Bu başlık altında çalışmanın buraya kadar olan kısmında açıklanan teorik çerçeveye bağlı olarak D-8 ülkelerinde yapısal değişim süreci veriler ışığında karşılaştırmalı olarak incelenmektedir. İlk olarak ilgili ülkelerde toplam üretim ve istihdamın sektörel bileşiminin değişim seyrine değinilmekte daha sonra da sanayi üretiminin yapısal değişim süreci belirginleştirilmeye çalışılmaktadır.

2.1. Toplam Üretim ve İstihdamın Sektörel Bileşiminin Değişimi

1960 yılından günümüze yirmi yıllık periyotlar halinde bakıldığında tarım sektörünün toplam üretimdeki payının İran ve Nijerya hariç, diğer D-8 ülkelerinde sürekli azalan bir seyir izlediği görülmektedir. Tarım sektörünün toplam üretimdeki payının en fazla azaldığı ülkenin Türkiye olduğu görülmektedir. 2000 yılına göre 2018 yılında tarım sektörünün toplam üretimdeki payının çok küçük düzeyde de olsa arttığı tek ülke ise İran'dır (Tablo: 4).

Tablo 4: D-8 Ülkelerinde Gayri Safi Yurt İçi Hasılının Yüzdesi Olarak Sektörel Katma Değerler

Ülkeler	Yıllar	Tarım	Sanayi	Hizmetler	İmalat
Türkiye	1960	54.9	17.3	25.8	12.8
	1980	26.1	23.5	49.0	17.1
	2000	10.0	26.8	52.8	18.7
	2018	6.6	27.8	54.6	18.8

Bangladeş	1960	57.5	7.0	35.6	5.3
	1980	32.8	20.1	44.6	14.5
	2000	22.7	22.3	50.6	14.0
	2018	13.1	28.5	53.0	18.0
Endonezya	1960	-	-	-	-
	1983	24.1	41.9	39.3	-
	2000	15.7	42.0	33.4	22.7
	2018	12.8	39.7	43.4	19.9
İran	1960	25.9	25.7	43.5	8.5
	1980	11.1	35.2	55.1	9.8
	2000	9.1	40.3	51.4	16.6
	2018	9.9	30.6	57.0	14.8
Mısır	1960	27.6	21.6	41.2	-
	1980	16.6	33.4	40.8	12.4
	2000	15.5	30.8	46.5	18.0
	2018	11.2	35.9	53.5	13.5
Malezya	1960	43.7	24.7	-	10.3
	1980	23.0	41.8	-	21.9
	2000	8.6	48.3	46.3	30.9
	2018	7.5	38.3	53.0	21.5
Nijerya	1960	-	-	-	-
	1981	12.2	39.2	47.5	20.1
	2000	21.4	33.8	43.8	13.9
	2018	21.2	25.7	52.0	9.6
Pakistan	1960	43.2	14.6	36.5	11.3
	1980	26.5	22.3	40.9	14.2
	2000	25.6	17.5	50.3	10.2
	2018	22.9	17.9	52.8	12.2

Kaynak: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> (27.07.2021)

Sanayi sektörünün toplam üretimdeki payının Türkiye ve Bangladeş'te artmaya devam ettiği diğer ülkelerde ise dalgalı bir seyir izlediği gözlenmektedir. 2018 yılında 2000 yılına göre toplam üretimde sanayinin payı Türkiye, Bangladeş, Mısır ve Pakistan'da artmışken, diğer ülkelerde azalmıştır. Toplam üretimde sanayi sektörünün payının en fazla arttığı ülke Bangladeş'tir. Türkiye, Bangladeş ve Pakistan'da toplam üretimde hizmetlerin payı sürekli artarken diğer ülkelerde daha dalgalı bir seyir söz konusudur (Tablo: 4).

İmalat sütununa bakıldığında 2000 yılına göre 2018 yılında Bangladeş, Pakistan ve Türkiye'nin dışındaki diğer D-8 ülkelerinde imalatın toplam katma değerdeki payının azaldığı gözlenmektedir. İmalat, ekonomik anlamda dünyanın ileri gelen ülkeleriyle aradaki farkı kapamanın hemen hemen tek anahtarıdır. Rodrik, imalat sektörlerinin politikalara, kurumlara veya coğrafyaya bakılmaksızın ileri ülkelerle aradaki farkı yılda yaklaşık %3'lük bir hızla kapatma eğiliminde olduklarına işaret etmektedir. Çitçilerini fabrika işçisine dönüştürebilen ülkelerin hızlı büyümenin meyvelerini topladıklarına dikkat çekmektedir (Rodrik, 2019: 82). Dolayısıyla Bangladeş, Pakistan ve Türkiye dışındaki D-8 ülkelerinde 2000 yılına göre 2018 yılında imalatın toplam katma değerdeki payının düşmesi bu ülkelerin büyüme potansiyelini sınırlayan bir unsur olarak değerlendirilebilir.

Emeğin göreceli olarak daha düşük verimliliğe sahip olduğu tarım sektöründen, verimliliğin yüksek olduğu sektörlerle transferinin toplam verimliliği artırıcı etkiye sahip olduğu anlayışı, işgücü piyasalarının yapısındaki değişimin ekonomik büyümeye etkisini vurgulamanın yanında, emeğin göreceli olarak az verimli olduğu sektörlerin terkedilmesi sonucunun olağan karşılanmasına da neden olmaktadır (Meçik ve Afşar, 2014: 19).

Tablo 5'te 1991-2018 yılları arasında D-8 ülkelerinde toplam istihdamda sektörlerin payları verilmektedir. Dönemin başlangıç yılına dönem sonunda tüm D-8 ülkelerinde tarım sektöründe istihdam edilenlerin toplam istihdamdaki payının azaldığı görülmektedir. Sadece Nijerya'da 2000 yılına göre 2018 yılında toplam istihdamda tarım sektörünün payının arttığı gözlenmektedir ki, ilgili ülkede aynı dönemde tarımın toplam üretimdeki payında da artış yaşanmıştır. Bu durum ilgili ülkede tarımsal üretimdeki artışın verimlilik artışından ziyade daha fazla işgücü istihdam edilerek sağlandığını düşündürmektedir.

Tablo 5: D-8 Ülkelerinde Toplam İstihdamda Sektörlerin Payı (%)

Ülkeler	Yıllar	Tarım	Sanayi	Hizmetler
Türkiye	1991	47.80	20.15	32.04
	2000	36.00	23.98	40.02
	2010	23.70	26.22	50.07
	2018	18.75	26.91	54.34

Bangladeş	1991	69.51	13.58	16.91
	2000	64.81	10.70	24.49
	2010	47.31	17.63	35.07
	2018	37.64	21.39	40.98
Endonezya	1991	54.02	14.55	31.43
	2000	45.31	17.44	37.25
	2010	39.15	18.66	42.19
	2018	30.22	21.61	48.17
İran	1991	26.86	29.48	43.67
	2000	24.09	30.58	45.34
	2010	19.22	32.21	48.58
	2018	16.63	32.42	50.94
Mısır	1991	31.34	24.84	43.82
	2000	29.63	21.30	49.07
	2010	29.06	24.02	46.92
	2018	24.48	25.64	49.88
Malezya	1991	26.55	27.66	45.79
	2000	18.36	32.18	49.45
	2010	14.22	27.73	58.05
	2018	10.67	27.22	62.11
Nijerya	1991	58.01	9.22	32.77
	2000	57.30	9.07	33.63
	2010	30.57	14.15	55.28
	2018	36.38	11.68	51.94
Pakistan	1991	47.47	19.84	32.68
	2000	48.42	18.03	33.55
	2010	43.39	21.42	35.19
	2018	41.28	23.90	34.82

Kaynak: <http://developing8.org/d-8-baseindbasic-social-and-economic-indicators/> (28.07.2021).

1991 yılına göre 2018 yılında Malezya'daki mütevazî düşüş hariç diğer D-8 ülkelerinde sanayi sektörünün toplam istihdamdaki payının arttığı görülmektedir. Toplam üretimde sanayi sektörünün payının en fazla arttığı ülke olan Bangladeş aynı zamanda toplam istihdamda da sanayi sektörünün payının en fazla arttığı ülke olmuştur. 1991 yılına göre 2018 yılında tüm D-8 ülkelerinde hizmetlerin toplam istihdamdaki payının arttığı en fazla artışın da Bangladeş'te meydana geldiği müşahade edilmektedir (Tablo: 5).

1991 yılına göre 2018 yılında tüm D-8 ülkelerinde toplam istihdamda tarımın payını ciddi düzeylerde azaldığı ancak tarımdan boşalan işgücünün sanayiden daha çok hizmetlere aktığı görülmektedir. Çünkü tüm D-8 ülkelerinde toplam istihdamda sanayinin payındaki artışlar, hizmetlerin payındaki artışların gerisinde kalmıştır. Bu durum Rodrik'in "yapısal dönüşümün aksi istikamete girmesi" olarak tasvir ettiği olguyla paralellik arz etmektedir. Rodrik'e göre gelişmekte olan ülkelerde genç insanlar hâlâ kırlardan kentlere akın etseler de çoğunun yolu fabrikalara değil, kayıt dışı hizmet kollarına düşmektedir (Rodrik, 2019: 85).

2.2. Toplam İmalatta ve Toplam İmalat İhracatında Hasıla Bileşiminin Değişimi

Kılıçaslan ve Taymaz, 1965-1999 döneminde hızlı büyüyen ülkelerin Türkiye dışındaki hemen tamamının (Güney Kore, İrlanda, Malezya, Endonezya, Malta, Filipinler ve Singapur) imalat sanayilerinin önemli derecede yapısal değişim gerçekleştirdiğine dikkat çekmektedirler. Bu ülkelerin deneyimine göre, sanayileşme sürecinde, emek ve kaynak yoğun sektörlerin toplam imalat sanayii üretimi içerisindeki payları hızla düşerken, özellikle uzmanlaşmış sektörlerin üretim payı hızla artmıştır (Kılıçaslan ve Taymaz, 2006). Altıok ve Tuncer, Türkiye imalat sanayinde üretkenliği görece düşük sektörlerden yüksek olanlara doğru emek kaynağını yönlendirme konusunda 1981-2000 döneminde başarı sağlanamadığına, 2003-2008 döneminde ise çok sınırlı da olsa yapısal değişimin üretkenlik artışına pozitif anlamda bir katkı sağladığına dikkat çekmektedirler. Bu bağlamda 1981-2008 döneminin bütünü için yapısal değişimin emek üretkenliğine katkısının, ihmal edilecek düzeyde küçük değerlerde kaldığını belirtmektedirler (Altıok ve Tuncer, 2013: 67).

Tablo 6'da D-8 ülkelerinde bazı imalat alt sektörlerinin toplam imalat sanayi katma değerindeki paylarının gelişim seyri verilmektedir. İlk iki sütun (yiyecek, içecek ve tütün ile tekstil ve giyim ürünleri) tüketim malları üretimini son iki sütun (makine ve ulaşım ile kimyasallar) ise yatırım malları üretimini temsil etmektedir. Elbette ki tüketim mallarına dahil edilebilecek mobilya ve deri imalatı ile yatırım mallarına dahil edilebilecek metal işleme ürünleri sektörleri imalatın diğer alt sektörleridir. Fakat ilgili sektörlerle ilgili veri bulunmadığından dolayı tabloya dahil edilememiştir. Dolayısıyla buradaki veriler ilgili ülkelerdeki tüketim

ve yatırım malları imalatının tümünü kapsamamaktadır. Ancak tüketim mallarının toplam imalattaki payının azalan yatırım mallarının toplam imalattaki payının ise artan bir seyir izlemesi sınıai üretimde olumlu anlamda yapısal bir değişimin gerçekleştiğini ifade eder. Veri eksikliğinden dolayı Bangladeş, Nijerya ve Pakistan'la ilgili olarak bu konuda sağlıklı değerlendirme yapabilmek olanağı şimdilik bulunmamaktadır. Bu üç ülke dışındaki diğer D-8 ülkelerinde tüketim malları üretimini temsil sektörlerin toplam imalattaki katma değerlerinin payının 1980 yılına göre 2018 yılında azaldığı, yatırım malları üretimini temsil sektörlerin toplam imalattaki katma değerlerinin payının ise, 1980 yılına göre 2018 yılında arttığı gözlenmektedir (Tablo: 6). Dolayısıyla D-8 ülkelerinin katma değeri düşük imalattan katma değeri daha yüksek imalata doğru bir dönüşüm içerisinde bulduklarını söylemek mümkün gözükmemektedir.

Tablo 6: D-8 Ülkelerinde İmalat Alt Sektörlerinin Toplam İmalat Sanayi Katma Değerindeki Payları (%)

	Yiyecek, İçecek ve Tütün Mamulleri			Tekstil ve Giyim Ürünleri			Makine ve Ulaşım Ekipmanları			Kimyasallar		
	1980	2000	2018	1980	2000	2018	1980	2000	2018	1980	2000	2018
Türkiye	18.3	17.8	11.4	15.3	15.7	16.4	9.7	14.6	19.3	10.2	10.1	7.6
Bangladeş	23.6	-	-	42.9	-	-	1.8	-	-	15.6	-	-
Endonezya	31.8	18.0	26.8	13.8	16.7	11.0	8.0	20.2	19.3	11.4	10.5	12.4
İran	15.5	10.4	12.2	18.8	5.9	3.4	7.4	19.7	17.7	4.5	18.6	23.6
Mısır	19.4	15.8	16.1	30.3	16.3	3.7	6.7	11.9	5.5	8.8	15.8	12.4
Malezya	23.8	8.0	12.5	7.0	4.1	2.1	7.5	37.8	31.4	5.4	7.9	9.5
Nijerya	21.2	-	-	10.7	-	-	2.7	-	-	12.2	-	-
Pakistan	32.0	-	-	22.1	-	-	5.8	-	-	11.7	-	-

-Veri yok, 2018 yılı sütünü verileri Endonezya için 2017 yılıdır.

Kaynak: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> (28.07.2021)

Tablo 6'daki verilere göre, yatırım mallarının toplam imalattaki payını 1980 yılına göre 2018 yılında en fazla artıran ülke İran (11.9 dan 41.3'e) iken, bu ülkeyi Malezya (12.9 dan 40.9'a), Endonezya (19.4 den 31.7'ye) ve Türkiye (19.9 dan 26.9'a) izlemektedir.

İmalat sanayi katma değerinde orta ve yüksek teknoloji endüstrilerin payının gelişimine bakıldığında 2000 yılına göre 2018 yılında sadece Malezya'da ve Bangladeş'te bir artış yaşandığı diğer ülkelerde ya azalma ya da durağanlığın olduğu gözlenmektedir. İmalat sanayi ihracatında orta ve yüksek teknoloji endüstrilerin payına bakıldığında ise, 2000 yılına göre 2018 yılında Bangladeş ve Mısır'da azalma, diğer D-8 ülkelerinin payında ise artma yaşandığı görülmektedir. 2018 yılı verilerine göre, imalat malı ihracatında orta ve yüksek teknoloji ürünlerin payının en yüksek olduğu (%66.1) ülke Malezya iken, en düşük olduğu ülke (%1.9), Bangladeş'tir (Tablo: 7). Bu durumu tersinden ifade edersek Bangladeş'in imalat malları ihracatının %98'i Malezya'nın ise, %44'ü düşük teknoloji imalat ürünlerinden oluşmaktadır.

Tablo 7: D-8 Ülkelerinde İmalat Sanayi Katma Değerinde ve İmalat Sanayi İhracatında Orta ve Yüksek Teknolojili Endüstrilerin Payı (%)

Ülkeler /Yıllar	İmalat Sanayi Katma Değerinde Orta ve Yüksek Teknolojili Endüstrilerin Payı				İmalat Sanayi İhracatında Orta ve Yüksek Teknolojili Endüstrilerin Payı			
	1990	2000	2010	2018	1990	2000	2010	2018
Türkiye	26.3	28.0	32.7	32.2	20.3	31.9	42.5	44.5
Bangladeş	24.0	21.1	9.1	9.8	2.4	3.3	2.1	1.9
Endonezya	20.8	35.7	38.8	35.3	12.2	34.4	29.1	28.7
İran	27.9	41.5	45.7	44.7	13.9	18.1	23.9	26.3
Mısır	23.4	36.2	23.8	20.9	10.6	19.4	25.9	33.7
Malezya	42.6	51.2	42.6	44.0	53.3	76.4	63.5	66.1
Nijerya	17.1	33.4	33.4	33.4	34.3	60.8	(2009)34.7	53.6
Pakistan	24.5	25.2	24.6	24.6	8.9	10.3	10.0	10.3

Kaynak: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> (29.07.2021)

2.3. İhracatın Sektörel Bileşiminde Değişim

Tablo 8’de D-8 ülkelerinin ticari mal ihracatlarının yapısı sergilenmektedir. İlk dikkati çeken husus zamanla oran olarak azalsa da Nijerya ve İran’ın ihracatlarında petrol ve doğal gaz gibi yakıtların oranının oldukça yüksek olmasıdır. 2018 yılı itibari ile Nijerya’nın mal ihracatının %94.1’ini, İran’ın ise, %68.7’sini yakıtlar oluşturmaktadır. İhracatta doğru istikamette bir yapısal değişme yaşanmasının en somut göstergesi ağırlığın tablonun ilk dört sütununda temsil edilen katma değeri düşük birincil ürünlerden katma değeri yüksek imalat ürünlerine kaymasıdır. 2000 yılına göre 2018 yılında imalat ürünlerinin mal ihracatındaki payının Bangladeş, İran, Mısır ve Nijerya arttığı, Türkiye, Endonezya, Malezya ve Pakistan’da azaldığı gözlenmektedir. 2018 yılı itibari ile toplam mal ihracatında imalat ürünlerinin payının en yüksek olduğu ülke %95.8 ile Bangladeş iken bu ülkeyi Türkiye, Pakistan ve Malezya izlemektedir. Toplam mal ihracatında imalat ürünlerinin payının en düşük olduğu ülkeler ise sırasıyla Nijerya, İran, Endonezya ve Mısır’dır (Tablo: 8).

İhracatta doğru istikamette bir yapısal değişme yaşanması için ihracatın ağırlığının katma değeri düşük gıda, hammadde gibi birincil ürünlerden katma değeri yüksek imalat ürünlerine kaymasının yanında, düşük teknolojlili imalat ürünlerinden orta ve yüksek teknolojlili imalat ürünlerine kayması da gereklidir. 2018 yılı itibari ile ticari mal ihracatının %95,8’i imalat ürünlerinden oluşan Bangladeş’in imalat ürünleri ihracatının sadece %2’sinin orta ve yüksek teknolojlili ürünlerden oluşması keza aynı yıl itibari ile ticari mal ihracatının %74’ü imalat ürünlerinden oluşan Pakistan’ın imalat ürünleri ihracatının sadece %10’unun orta ve yüksek teknolojlili ürünlerden oluşması D-8 ülkelerinin bu konuda kat etmeleri gereken mesafenin epey uzun olduğuna işaret etmektedir (Tablo, 7 ve 8).

Tablo 8: D-8 Ülkelerinde Toplam İhracatta Alt Sektörlerin Payının Gelişim Seyri (%)

	Gıda			Tarımsal Hammaddeler			Yakıtlar			Cevherler ve Metaller			İmalat Ürünleri		
	1990	2000	2018	1990	2000	2018	1990	2000	2018	1990	2000	2018	1990	2000	2018
Tr	22.4	12.8	10.4	3.0	1.1	0.4	2.3	1.1	2.5	4.5	2.6	4.3	67.8	81.3	79.6
Bng	14.3	4.0	2.7	6.8	1.9	0.7	1.3	1.9	0.6	-	0.5	0.2	77.5	91.7	95.8
End	11.1	8.9	20.4	5.1	3.6	5.1	43.8	25.2	23.3	4.4	4.9	6.9	35.2	56.7	43.1
İrn	-	2.9	6.3	-	0.4	0.3	-	88.9	68.7	-	0.8	2.8	-	7.1	21.9
Msr	8.3	8.0	15.8	8.0	5.0	1.7	39.2	38.4	24.6	5.3	3.9	3.9	39.2	38.4	49.1
Mlz	11.7	5.5	9.1	13.8	2.6	1.7	18.3	9.6	15.6	2.1	1.0	4.3	53.7	80.4	68.6
Nij	-	0.1	2.0	-	0.0	0.1	-	99.6	94.1	-	0.0	0.3	-	0.2	3.5
Pak	9.3	10.6	20.8	10.2	3.0	1.0	1.3	1.4	2.1	0.3	0.2	2.1	78.7	84.7	74.0

Not: 2018 yılı Bangladeş için 2015, 1990 yılı Pakistan için 1994’tür.

Kaynak: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> (03.08.2021).

SONUÇ

Uzun soluklu ve sürdürülebilir kalkınmanın sağlanabilmesi için ekonomik yapının yapısal değişiminin/dönüşümünün sağlanması gerekmektedir. Birçok ülkenin sürdürülebilir ekonomik kalkınmayı ekonomilerinin yapısal dönüşümü sağlayarak gerçekleştirdikleri görülmektedir. Yapısal değişme terimi genellikle kalkınma sürecine eşlik eden üretim, istihdam ve dış ticaretin sektörel bileşimlerindeki dönüşümü ifade etmektedir. Yapısal değişme kalkınma süreciyle karşılıklı bir ilişkiye sahiptir. Kalkınma süreci ilerledikçe yapısal dönüşüm gerçekleşmekte, yapısal dönüşüm gerçekleştikçe kalkınma süreci ilerlemektedir. Ülkelerin kalkınma süreci ilerleyip gelir düzeyleri yükseldikçe üretimde, istihdamda ve dış ticarete tarım, hammadde gibi birincil sektörlerin payı azalmakta sanayi ve hizmet gibi ikincil sektörlerin payı artmaktadır. İlave olarak imalatla düşük teknolojlili ürünlerin yerini orta ve yüksek teknolojlili ürünler almaktadır. Bu olgu kalkınma sürecinin genel bir niteliği olarak tebarüz etmektedir.

1960 yılından günümüze yirmi yıllık periyotlar halinde bakıldığında tarım sektörünün toplam üretimdeki payı İran ve Nijerya hariç, diğer D-8 ülkelerinde sürekli azalan bir seyir izlemiştir. Tarım sektörünün toplam üretimdeki payının en fazla azaldığı D-8 ekonomisi ise Türkiye’dir. 2000 yılına göre 2018 yılında tarım sektörünün toplam üretimdeki payının çok küçük düzeyde de olsa arttığı tek D-8 ekonomisi ise İran’dır. Sanayi sektörünün toplam üretimdeki payı Türkiye ve Bangladeş’te artmaya devam etmekte diğer D-8 ülkelerinde ise dalgalı bir seyir izlemektedir. 2018 yılında 2000 yılına göre toplam üretimde sanayinin payı Türkiye, Bangladeş, Mısır ve Pakistan’da artarken, diğer ülkelerde azalmıştır. Toplam üretimde sanayi sektörünün payının en fazla arttığı ülke Bangladeş’tir. Türkiye, Bangladeş ve Pakistan’da toplam üretimde hizmetlerin payı sürekli artarken diğer ülkelerde daha dalgalı bir seyir söz konusudur.

1991 yılına göre 2018 yılında tüm D-8 ülkelerinde toplam istihdamda tarımın payı ciddi düzeylerde azalmış ancak tarımdan boşalan işgücü sanayiden daha çok hizmetlere akmıştır. Çünkü tüm D-8 ülkelerinde toplam

istihdamda sanayinin payındaki artışlar, hizmetlerin payındaki artışların gerisinde kalmıştır. Bu durum D-8 ülkelerinde genç insanların hâlâ kırlardan kentlere akın etmekte olduğunu ancak çoğunun yolunun fabrikalara değil, kayıt dışı hizmet kollarına düştüğünü düşündürmektedir.

1980 yılına göre 2018 yılında D-8 ülkelerinde tüketim malları üretiminin toplam imalattaki payı azalmış yatırım malları üretiminin toplam imalattaki payı ise artmıştır. Dolayısıyla D-8 ülkelerinin katma değeri düşük imalattan katma değeri daha yüksek imalata doğru bir dönüşüm içerisinde bulduklarını söylemek mümkün gözükmemektedir. İmalat sanayi katma değerinde orta ve yüksek teknolojlili endüstrilerin payının gelişimine bakıldığında 2000 yılına göre 2018 yılında sadece Malezya’da ve Bangladeş’te bir artış gerçekleşmiş diğer ülkelerde ya azalma ya da durağanlık söz konusu olmuştur. Bu konuda D-8 ülkelerinin yapısal dönüşümlerinin yetersiz kaldığını söylemek mümkündür. Çünkü imalat sanayinde orta ve yüksek teknolojlili endüstrilerin payının en yüksek olduğu ülkeler olan İran ve Malezya’da imalatın yarısından fazlası (yaklaşık %55’i) düşük teknolojlili endüstri ürünlerinden oluşmaktadır. 2018 yılı verilerine göre, imalat malı ihracatında orta ve yüksek teknolojlili ürünlerin payının en yüksek olduğu (%66.1) ülke Malezya iken, en düşük olduğu ülke (%1.9), Bangladeş’tir. Bu durumu tersinden ifade edersek Bangladeş’in imalat malları ihracatının %98’i Malezya’nın ise, %44’ü düşük teknolojlili imalat ürünlerinden oluşmaktadır.

2018 yılı itibari ile ticari mal ihracatının %95,8’i imalat ürünlerinden oluşan Bangladeş’in imalat ürünleri ihracatının sadece %2’sinin orta ve yüksek teknolojlili ürünlerden oluşması keza aynı yıl itibari ile ticari mal ihracatının %74’ü imalat ürünlerinden oluşan Pakistan’ın imalat ürünleri ihracatının sadece %10’nun orta ve yüksek teknolojlili ürünlerden oluşması D-8 ülkelerinin ihracatta yapısal dönüşüm konusunda kat etmeleri gereken mesafenin hayli uzun olduğunu düşündürmektedir.

KAYNAKÇA

- Altıok, M., & Tuncer, İ., (2013), “Türkiye İmalat Sanayinde Yapısal Değişim ve Üretkenlik: 1980–2008 Dönemi”, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:13, Sayı: 2, ss: 55-70.
- Dinler, Z., (2000), Tarım Ekonomisi, 5. Baskı, Ekin Kitabevi, Bursa.
- Hoselitz, B. F., (1961), “Review: Some Problems in the Quantitative Study of Industrialization” Economic Development and Cultural Change, Vol: 9, No:3, April, ss:537-549.
- Islam, S. N., & Iversen, K., (2018), “From “Structural Change” to “Transformative Change: Rationale and Implications”, DESA Working Paper No: 155, ST/ESA/2018/DWP/155 February.
- İlkin, A., (1988), Kalkınma ve Sanayi Ekonomisi, İstanbul Üniversitesi Yayın No: 3487, İstanbul.
- Kaynak, M., (2007), Kalkınma İktisadı, Gazi Kitabevi, 2. Baskı, Ankara.
- Kılıçaslan, Y., ve Taymaz, E., (2006), “Sınai Yapı, Yapısal Değişim ve Üretkenlik”, İktisat, İşletme ve Finans, Sayı, 247, Ekim, ss: 5-23.
- Kuznets, S. (1998), “Toward A Theory of Economic Growth”, içinde, Industrialisation: Critical Perspectives on The World Economy, Volume I, (Edited: O’Brien Patrick), Routledge, London, ss: 3-72.
- Lago, A. M., (1969), “The Hoffman Industrial Growth Development Path: An International Comparison” Weltwirtschaftliches Archiv, Bd, 103, ss: 41-57.
- Lewis, W. A., (1954), “Economic Development with Unlimited Supplies of Labour”, <https://la.utexas.edu/users/hcleaver/368/368lewistable.pdf> (29.06.2021).
- Maddison, A., (1995), Monitoring the World Economy 1820-1992, OECD, Paris.
- Marjanoviç, V., (2015), “Structural Changes and Structural Transformation In Modern Development Economy”, De Gruyter Open, Economic Themes (2015), 53 (1), ss: 63-82.
- McMillan, M., Rodrik, D., & Verduzco-Gallo, I., “Globalization Structural Change and Productivity Growth, with an Update on Africa, World Development, vol:66, ss: 11-32.
- Meçik, O., & Afşar, M., (2014), “Türkiye Ekonomisinde Yapısal Dönüşümler ve İşgücü Piyasasındaki Gelişmeler”, Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi, Cilt 1, Sayı: 2, ss: 1-23.
- Rodrik, D., (2010), Yapısal Dönüşüm ve İktisadi Kalkınma, Klasmat Matbaacılık, TEPAV, Ankara.
- Rodrik, D., (2019), Daha Adil, Daha Makul Bir Küresel Ekonomi Mümkün mü?, (Çeviri, Pilgir, Akın Emre ve Tekçe, Mahmut), Domingo, İstanbul.
- Rostow, W.W., (1980), İktisadi Gelişmenin Merhaleleri (Çeviren: Güngör, Erol), Kalem Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul.
- Syrquin, M., (1988), “Patterns of Structural Change”, Handbook of Development Economics, Volume I, (Ed: H. Chenery and T.N. Srinivasan) Elsevier Science Publisher, B.V. ss: 203-273.
- Şenses, F., (2017), İktisada (Farklı Bir) Giriş, İletişim Yayıncılık, İstanbul.
- Tezel, Y. S., (1995), İktisadi Büyüme, İmaj Yayıncılık, Ankara.
- Thirlwall, A. P., (2003), Growth and Development: With Special Reference to Developing Economies, Palgrave Macmillan, Seventh Edition, New York.
- Tüylüoğlu, Ş., ve Çeştepe, H., (2008), “Kalkınma Teorilerinin Temelleri ve Gelişimi”, İçinde, Kalkınma Ekonomisi: Seçme Konular, (Ed: Taban, Sami ve Kar, Muhsin), Ekin Yayınevi, 2. Baskı, Bursa, ss: 35-87).
- Üşür, İ., (1999), “Sanayileşme: Kavramdan Tipolojilere”, İçinde Türk-İş Yıllığı 2. Cilt: Yüzyıl/Binyıl Biterken Dünya’da ve Türkiye’de Durum, Türk İş Araştırma Merkezi, Ankara, ss: 229-227.
- Yeldan, E., (2010), İktisadi Büyüme ve Bölüşüm Teorileri (çev: Murat Yıldırımoğlu ve Harun Öztürkler), Efil Yayınevi, Ankara.
- Zulhibri, M., Naiya, I., & Ghazal, R., (2015), Structural Change and Economic Growth in Selected Emerging Economies, International Journal of Development Issues, Vol:14, No:2, ss: 98-116.
- <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>
- <http://developing8.org/d-8-baseindbasic-social-and-economic-indicators/>